

BALIPAP FERENC

Útkereső magyar falvak – útkeresés a falvakban

Szocializmuskori falumentő és -fejlesztő próbálkozások. Mi lehet falvaink jövője?

„...s én érzem őket és emlékezem.”

(J. A.)

Kelet-Közép-Európa olyan különös történeti korszak alól ébredezik, amikor *semmi sem úgy volt, ahogyan történt*. A durva, sokszor egyenesen riasztó felszíni látszatok ellenére lényegében láthatatlanul vezérelt (totális) rendszerek, események és folyamatok mélyén valójában egy furcsa hatalom játszadózása zajlott – amit csak a legszigorúbban kontroll alatt tartott belső körhöz tartozók, a bármilyen néven kommunistáknak nevezettek egy „élcsapatának” a manipulációi manifesztáltak, kizárólag a saját – legáltalánosabban proletár internacionalizmusnak deklarált – érdekeiknek megfelelően. A hangoztatott, manifesztált, a nyilvánosság elé engedett megnyilvánulások lényegében csak a valóságos történések elleplezésére, a valóság diktatúra általi kézbe tartására, cselszövéseire szolgáltak.

A hatalmat egy arra alkalmas történelmi szituációban fondorlatosan és erőszakkal, idegen ország katonai intervenciójának részeként, törvénytelen eszközökkel (ma már nyíltan jelen van publikációkban e jelenség leírására a 'terrorista módon' kifejezés) megragadók soha többé nem kívánták uralmi státusukat semmiféle demokratikus kontrollnak alávetni, egyeduralmukat bármi módon kétségbe vonni vagy megrengetni képes politikai, netán társadalmi akcióknak alárendelni. Regnálásuk során céljuk mindvégig az erővel megragadott hatalom minden áron, minden eszközzel, mindenek felett és mindörökké való megtartása volt.

Ha tehát a második világháború befejezése utáni időszakot vagy annak bármely szegmensét – mint esetünkben a magyarországi falvak 1945–1990 közti sorsának alakulását, változásait, majd ennek hatását napjainkig – igyekszünk akár csak röviden is szemügyre venni, azt ma már csak a fent említett szigorú determinációk alapján érdemes elvégeznünk. Vagyis nem elégséges a jelenséget abban a mederben körbejárni, a falukérdést megvizsgálunk, amit maga a kor és annak sajátos (mindenkor marxista követelményeket teljesítő) történetiszemlélete a „megtörtént történések” köré odarajzolt. Ehelyett törekednünk kell a mindenkor rejtve maradt, eltagadott, elhazudott valóság viszonyaira és változásaira ráközelíteni, arra, ami valójában volt – a bekövetkezett tényleges események és nem a magyarázatok, értelmezések szintjén –, beteljesült, a látszat alatti szinteken valóban megtörtént.¹

Amikor a második világháború után – frissen támadt nagyhatalmi, ún. testvéri szovjet segítséggel, azaz külső és idegen totális katonai és politikai erőszakkal – új rendszer kialakítása kezdődött el Magyarországon – mint a térség több államában is –, az valójában a magyarság történelmi útjáról való letérítését, letaszítását jelentette. Az a világ, amelyben addigi eleink éltek, gyökeresen megváltozott, kiforgatott, a háborúig létrejött és érvényesülő történelmi kereteiből kiszakadt, összeomlott, megsemmisült. A háborúban elszenvedett

gyötretések alóli felszabadulás második fázisa valójában az addigi magyar élet kegyetlen felszámolását, majd egy távoli, ázsiai új despotizmus erőszakos kiépítésének ránk kényszerített kezdetét jelentette. Rendszerváltáskor az ún. rendszergeneráló viszonyok – legáltalánosabban a gazdasági-tulajdoni, a hatalmi-politikai, társadalmi-közösségi és a kulturális-tudás viszonyok – gyökeres, alapvető változáson mennek át. Átalakul az élet minden területe, alapvető viszonyai megszakadnak, s ezek valamilyen mértékben a társadalom valamennyi tagját érintik személyében is, de még kiterjedtebben azokban a személyközi viszonyokban, amelyek közt él, tevékenységét, életét körülveszik. Mások lesznek az adottságok, a lehetőségek, átértékelődnek, esetleg felszámolásra kerülnek a tárgyi és szellemi javak, az értékek és a viszonyok.

Amit ott és akkor – majd kötelező szigorúsággal a szocializmus rendszerében mindvégig – felszabadulásnak neveztek, az nem a nemzet, nem Magyarország felszabadítása volt, hanem az önmagát felszabadítónak bejelentő új hódító nagyhatalom urai a maguk megszálló uralma számára vették birtokba és tették alkalmassá az őket közvetlenül megelőző kegyetlen megszállóktól „megtisztított terepet”. Ami pedig ezután következett – a magyar földön gyökértelen proletárinternacionalizmus és kommunizmus szellemében –, az nemcsak a nemzeti történelem megtörését, hanem a magyar kultúra, a politika, a társadalom és a gazdaság rendszerének egy idegen hatalom általi lehető legteljesebb „felülírását”, szétszakítását és elbirtoklását is jelentette.

Mit jelentett mindez a mindennapok gyakorlatában? A véget érő háborút túlélő, poklaidból hazatérő vagy azt itthon végig szenvedő emberek számára nem korábbi, még békés életük folytatása, annak újjáépítése, hanem a rafinált, de irgalom nélküli idegen megszállásnak való fokozatos alávetettség, kiszolgáltatottság rettenetes megélése következett. Nem a családok, nem az emberek, nem a közösségek, nem a települések, nem az ország lakóinak háború előtti élete folytatódott az addig kialakult keretek között és mederben, hanem egy idegen rendszer sajátos logikája szerinti fortélyos hatalom céljainak és érdekeinek megfelelő világ hazánkra erőltetése kezdődött el. Ma már világosan látjuk – a szocializmus álságos évtizedeiben ez azért nem volt ennyire nyilvánvaló és főleg nem nyíltan kimondható –, a Magyarországra mért szovjet típusú rendszer attól és annyiban volt diktatórikus, hogy módszeresen felszámolták a politikai pluralizmust, a gazdaságban megszüntették a magántulajdont, a társadalom számára betiltották és törvényen kívül helyezték a szabad önszerveződést, és a kultúra polgári értékeit is tiltó listára tették.

Persze a háborúból hazatért és netán máris földhöz juttatott vagy abban reménykedő nemzedék igyekezett pótolni a családi és a nemzeti veszteséget. Aztán megtanulta, megtapasztalta az egész nemzet a szocializmus „építését”. A hangoztatottan a mezőgazdaság szocialista átalakításának hirdetett intézkedések döntő mértékben befolyásolták a falvak minden további funkciójának, működésének terenumait is. (Akkoriban a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” lózung mögé rejtve zajlottak az élet minden területét átható változások – csakúgy, mint ahogy a ’80-’90-es évek fordulóján meghirdetett, most zajló rendszerváltás zajos politikai átalakításai, fordulatai mögött a társadalom nagyobb része előtt láthatatlan maradt az ugyanakkortól megindult tulajdoni, vagyoni, gazdasági viszonyok mélyreható megváltoztatása.)

A szocializmus évtizedeiben az élet szinte minden területén létezett falusi, paraszti ellenállás. Ezekből szeretnék kiemelni néhány példát annak szemléltetésére, hogy miként

élte túl életkörülményei megszállását a vidék. Történelmileg óriási jelentőségű szervezett és tömeges ellenállásra is sor került hazánkban 1956-ban. Annak jelentősége világraszóló, ma már kellően méltatják is. Én a lokális, a helyi közösségek túlélési stratégiáit próbál-gató esetekből emelek ki néhányat.

SZOCIALIZMUSKORI FALUMENTŐ ÉS -FEJLESZTŐ PRÓBÁLKOZÁSOK

A falu élésének, a ránehezedő erőszakkal szembeni ellenállásának – persze még szinte jámbor, de – az egész vidéki Magyarországon rögtön megmutatkozó esetei voltak azok, akik nem kívántak a „közös gazdaság” útjára lépni. Őket nemzedékekre emlékezetes gátlástalan erőszakkal, fizikai és lelki terrorral kényszerítették, a szó szoros értelmében bevették a téeszekbe. Még ma is, amikor már gazdag irodalma van a történeteknek, ritkábban fogalmazzuk úgy, ahogyan valójában történt – kifosztották a birtokukból, jószágaikból, kismisztek a vagyonukból őket. Mert nemcsak az ember, a felnőtt paraszti társadalom egyedeinek tömeges megtörése volt ennek a kegyetlen „társadalomfejlesztésnek” a lényege, hanem annak lehetetlenné tétele, hogy a továbbiakban törvényes és tárgyi alapja legyen a magántulajdon alapú gazdálkodásnak. A 45 után még – taktikai megfontolásból, félrevezetésből, a földből élő nép történelmi vágyai beteljesítésének látszatát keltve – földtulajdonossá tett paraszti réteget a termelőszövetkezetekbe kényszerítéssel nincstelenné tették. Az ellenálló többségét tehát bármi áron – sokszor igen nagy áron, az érintetteket az „önkéntes” halálba kergetve – alávetették a diktatúra politikai akaratának.

A téesz-szervezés korai, de már erőszakos hullámában a népi ellenállás jelentkezése sajtószerűs tüneteket mutat:

- ide tartoznak, akik hazulról, a sajátjukból vittek vagy a közösből loptak takarmányt, abrakot, eleséget elvett állataiknak, amellyel még a „nagyistállóknak” is gondoskodva kényeztették a maguk jószágait, megtartva ezzel amit lehetett saját gazdagondosságukból is – amire amúgy a legtöbb helyen egyre kevesebb volt az igény;
- aztán idővel szinte országossá váltak az öncélú, magáncélra történő kisebb-nagyobb lopások, a család, a háztáji, kisebb mértékben még értékesítési célokra is (pl. már a kombájnos aratások idején igen gyakori volt, hogy a terményből néhány zsákkal a kocsmárosoknak jutott, cserébe sörért, borért).

A kolhozosítás természetesen politikailag vezényelt, nagyobb részt a kommunista párt nyilvánosságtól elzárt, kisebb részben – tömegbefolyásolási propagandacélokban – a nyilvánosság számára is megmutatott eszközökkel folyt. A falu, ill. a mezőgazdaság ily módon történő ún. „szocialista átszervezésének” sok és mélyreható társadalompolitikai célja volt, pl. az egész ország földterületén a magánbirtokok és a paraszti magángazdálkodás felszámolása, a falu társadalmának szétzilálása, a falvakból városokba telepedés erőszakolása, a falusi népesség megfélemlítése, a munkásosztály államában a parasztek alárendeltségének nyilvánvalóvá tétele, az ipari fejlesztések számára a falusi termelés értékeinek és hasznának hatalmi szintű kisajátítása, a mezőgazdaság területére is kiterjeszteni a tervutasításos rendszert stb. A mostani rendszerváltás nehézkesen haladó folyamatait látva, azért tekintettel kell lennünk arra a veszteségre és az emberi lelkekben, családok emlékeiben megmaradt fájdalmas emlékeire is, amelyet a falvak kolhozosítása

okozott. Nemcsak a földjét vették el a parasztnak, de múltját, kultúráját, hitét, akaratát, őseitől rászállt örökségét, élete célját és gyakran értelmét is. Elhitették velük, hogy jobban teszik az emberek, ha megszabadulnak mindentől, ami addigi életükhöz kötötte őket.

Ebben az 1956 levert forradalma utáni reménytelen helyzetben az 1970-es évektől mégis új, többé-kevésbé rejtett ellenállásformák, élni akarási tünetek jelentek meg a társadalomban. Úgy is mondható: az addigra az egész társadalmat átható szétziláltsággal szemben kialakultak a nem legitim társadalmi újrászerveződés példái. Ezek egyes aktivista csoportjai idővel egymásra találtak, képviselőik ott vannak a következő évtized előbb egyesületi majd pártszerveződéseket, törvényi szabályozásokat kezdeményező, előkészítő fórumain. Van egy szála ennek a mostani rendszerváltásba torkolló folyamatnak, amely érdekes – de a maga sajátosságai szerint mindmáig fel nem dolgozott –, főleg falvakra irányuló vonulata az eseményeknek. Ezt szeretném bemutatni. A városi mozgolódásokról, alagsori szamizdat stencilezőkről jóval többet tudunk, mint a tényleges társadalmi színtereken – főleg a vidéken – előfordult ellenállási kísérletekről. Társadalmi hatásukra nézvést a falusi akciók is legalább akkora figyelmet érdemelnek, hiszen amikor a rendszerváltoztató folyamatok felerősödtek, a vidék attitűdjét a maga közelebbi közegében előfordult esetek nem kevésbé befolyásolhatták.

A magam értelmezésében ez a szocialista rendszeren belüli, lényegében az illegitim – s ma már biztosan tudjuk, hogy erős politikai elhárítási megfigyelés alatt tartott – társadalmi mozgolódások sorába tartozó falu-revitalizációs mozgalmi ág a '70-es évek közepén a Tolna megyei Várongról, Tancsik József akkori téészelnök „akciózásaival” indult. Várongot a hivatalos, önmagát mindenhatónak vélő pártpolitika – akkortájt épp a maga településhálózat fejlesztési koncepciójában – szerepkör nélküli településsé minősítette. Ami a természetes (!) lakosságcsökkentést valóban természetes elnéptelenedésnek ítélte, és sokkal kevésbé tekintette a településfunkciók körzetesítéséből fakadó káros következménynek. A történelme során mindig 200–400 fő által lakott kisfalukor is ebbe a kategóriába tartozott, de kereskedelmi ellátását a központosított hatalom tehernek érezte, a tanácsot és az iskolát a közeli nagyközségbe integrálták, a buszközlekedés akadózott stb. A pártállami hatalom értékrendjében Várong „szerepkör nélküli” falunak minősült, fenntartása, megmaradása nyűg lett.

Mindezekre a hivatalos politika által a nyilvánosság előtt is büszkén megvallott nézetekre a falu szülötte téészelnök, Tancsik József sajátos észjárásra utaló, egyáltalán nem szokványos eszközrendszerrel léptetett életbe. Mindenekelőtt a falvak központi lapjában, a *Szabad Földben* – senkivel sem egyeztetett módon – apróhirdetést adott fel az akkoriban meglehetősen szokatlan – *Nagycsaládok figyelem!* felütéssel. Várongra hívta a távoli vidékeken nehéz sorban élő családokat, melyek felnőtt tagjainak munkát és megélhetést helyezett kilátásba a helyi téészelben, illetve minden jelentkező családnak önálló házat, lakást ígért az elnéptelenedett várongi ingatlanokban. Jöttek is több tucat szám Békésből, Szatmárból, Szabolcsból a megkeseredett, ellehetetlenült élethelyzetű családok. Hozva magukkal nemcsak vontatatók platójára fölkapcolt reményeiket, kis motyójukat, aprójószágait, hanem azokat a szociális, emberi gondokat is, amelyek megoldásáért, illetve Várongra telepítéséért kapott aztán rendszeresen Tancsik a járás és a megye vezetőitől... A Balázs Béla Stúdió fiatal dokumentarista filmesei – akik úgyszintén a '70-es évek magyar hivatalos valósága alatti valóság leleplezésére indultak, Vitézy László, Dárday István, Szalai

Györgyi és mások – azonban országos példaként vitték nyilvánosság elé a „renitens” falumentő Tancsik történetét (*Mai telepések* című dokumentum, majd a *Békeidő* című játékfilmjükben). S mert az elnéptelenítéssel Tancsik gazdasági választott vezetőként, akinek hatalmi eszközei ugyan korlátozottak voltak, de a helyi közösség, a falu érdekében képes volt a fölsőbbsegeket ugyancsak meglepő lépéseket tenni – nyilvánvalóan tevőlegesen szembefordult a hatalommal. A kezdeti tettek után hosszú sora következett a saját falumentő-falufejlesztő ténykedésének. Pl. nem kapott a falu népe a központosított kereskedelmi ellátástól sem szükséges mennyiségű tőkehúst, sem feldolgozott élelmiszer-árut, kis helyi vágóhíd nyitására pedig engedélyt – saját állataikból a szükségletek kielégítésére ún. szűrőházat létesített a faluban, mert annak megnyitását semmiféle jogszabály nem tiltotta. A több száz darabos sertéstelepen kiváló minőségű „nyersanyag” volt bőven: Tancsik, a tenyészet legkiválóbban teljesítő kahyb (kaposvári hibrid) apaállatának emlékére a telep főbejáratához – nem kevés ironiával a tudálékos hatalom fricskázására, a kan érdemeit szakszerűen méltató – márványba vésett emlékművet állíttatott...

Országos híret, példáját Várongnak sokan sokfelé terjesztették. Magam egyetemek falai közt hirdetem, hogy létezik egy intézményrendszeren kívüli Tancsik-tanszék Várongon, aki kíváncsi a mai magyar vidék valóságára, látogasson el ebbe a faluba. Jöttek is szinte tömegével, sok-sok falu vezetői és polgárai megismerni a példát, de Makovecz Imre és a szellemi körébe tartozók éppúgy, mint Ferge Zsuzsa szociológus-szociálpolitikus hallgatói. Tancsik pedig egyre magabiztosabban adta elő a történetet, megtalálva hozzá az olyan fordulatokat, hogy Várong túlélte a tatárt, a törököt, a Habsburgokat – nem igaz, hogy a szovjet birodalmat nem fogja túlélni! (És neki lett igaza.) Nagyon is életszerű terveit sem hallgatta el, s ha valaki – állami- szövetkezeti pénz- és költségvetési ügyekben avatott – azt firtatta, milyen pénzből kívánja megvalósítani az elnök úr a pincinyke faluja számára megfogalmazott nagyra törő terveit, rendre csak azt válaszolta – magyar forintból...

Tancsik nemcsak gyáva nem volt, de szűklátókörű sem. A gazdálkodást, a falu szükségleteinek kielégítését, a művelődést és a kultúra ápolását is saját fennhatósága alá igyekezett (vissza)venni: ha már nem adták vissza Várongnak az általános iskolát – a gyerekek busszal ingáztak a körzetközpont Szakcs iskolájába –, minden fórumon követelte, hogy ott a legkiválóbb tanárok oktassák az összeterelt fiatalokat, s az intézmény maximálisan felszerelt legyen sportcsarnokkal és uszodával is. Mivel azt sem engedélyezték Várongnak, hogy a települést a téesszel együttműködve vezetékes vízhálózzal lássák el, a szövetkezeti majorhoz kötelezően előírt vezetékes víz kútját a falunak a majossal ellentétes végén fúratta meg a furfangos elnök, ami után a csőhálózatot „kényszerűségből” legrövidebben már csak az utcán, a házak előtt, a falun végig lehetett elvezetni. Amikor a nagycsaládos telepések megérkeztek – egyetlen hívó szóra könnyedén maguk mögött hagyott addigi otthonukból –, egészen természetesen magukkal hozva sok problémát, Várongon addig nem jellemző családi és települési szociális konfliktust – az elnöknek harcolnia kellett a körzetközponttal, a fölsőbb tanácsi és pártszervekkel, hogy a megnövekedett lakosság számára tekintettel javítsák (vissza) a kereskedelmi ellátást, a gyerekek iskolai utaztatását, netán adják vissza az iskolát, és nem utolsósorban engedélyezzék egy horgászto kialakítását a falu lakói, a téesztagok részére. Persze horgásztoóra sem kaptak engedélyt, úri passzió volt az városok közelében, ekkor a hivatalosságokat kikerülve, a leleményes faluvezető a helyi közakaratot érvényre juttatva „jóléti tó” néven valósított...

ta meg – ilyen elnevezéssel törvény által nem tiltott – törekvésüket. Szülőfaluja élén konfliktusokban nem szűkölködött a magát mindig parasztnak mondó – párton kívüli – Tancsik téeszelnök pályája, aki okleveles mezőgazdaként mindvégig faluja vezetője volt, de a kommunista sajtó zengzetes írását is kiérdemelte azzal, hogy zárszámadáskor könyvtulajdonosként a Petőfi téesz tagságának... S a közös pénzén a falu iskoláját közösségi házzá alakították, amelyre hatalmas, az épület homlokzatán végigérő betűkkel büszkén és öntudatosan helyezték el a cégfeliratot: PARASZTOK HÁZA.

A leghosszadalmasabban elhúzódo tervük volt a néhány kilométerre levő somogyi fürdőhelyhez, Igalhoz a megyehatárt is áttörő utat építeni, amelynek „tengelyébe” beleálmodták a megüresedett községházában kialakítható turisztikai szálláshelyet, de azt már utódai valószínűsítették meg – de megvalósították! és mindmáig működtetik – az önkormányzat szervezésében.

Várongtól nem messze, mintegy húsz kilométerre, a dombóvár-kaposvári vasútvonal mentén, Somogy megyében szintén kisfalú, 400 főnél kevesebb lakosú Csoma. Afféle alvófalú, a munkaképes emberek többsége tradicionálisan a néhány km-re levő Dombóvárra és a kissé messzebb eső Kaposvárra járt dolgozni. A fiatalok ugyanebbe a két irányba mentek iskolába, de hétvégén, ünnepnapokon, szabad idejükben régóta szerettek volna egy helyi ifjúsági klubot. A rendszer érzéketlen volt az életszerű igényekre, csak a szerepkör nélkülség stallumát akasztották Csoma népének nyakába is. Míg nem egy helyi születésű állomásfőnök, Orbán Ottó egyszer csak megelégette az örökös elutasítottágot, és a fiatalokkal történt sokadik veszekedés utáni indulatában eladta Volga típusú személyautóját, árából, az ifjakkal összefogva, a falu közepén – mindenféle engedély nélkül – egyik napról a másikra megkezdték egy művelődési-közösségi ház épületének alapozását. Az elgazosodott közterületen egy szombat hajnalban kilépték az egymás közt kialakított méreteket, madzaggal kijelölték, majd a fiatalok kérésére – nagyobb klubszoba kellene majd a földszintre, hogy legalább két pingpongasztal is beleférjen – kicsit tágasabbá tették, s ásóra-lapátra kapva nekiláttak a közösség érdekében állónak ítélt beruházásnak. Nagyobb paláver csak akkor keletkezett, amikor hetek múlva Orbán – mint Csoma tanácsi előjárója – arról rendelkezett, hogy a szomszédos faluból – a körzetközpontból – az orvosi rendelő építéséhez várakozva gyűjtögetett anyagokból a csomai művelődési házhoz szükséges téglát – az éj leple alatt – néhány lovas kocsival a társközségbe „átcsoportosítsák”. De a ház megépült, végül a hivatalok – nagy sajtóvisszhang közepette, a nyilvánosságtól tartva – találtak rá megoldást, hogy az '50-es években szüleivel együtt igaztalanul meghurcolt renitens Orbán Ottó falufejlesztő kezdeményezését közpénzből befejezzék. S persze hogy ezt a faluvezetőt is sokféle népszerűsítettük, példáját sokakkal megismertettük.

Pápai Lajos idős parasztpolgár Siómarosan ugyancsak ekkoriban – a '70-es évek végén, '80-as évek elején – kapott kedvet az 1945 előtti falusi egyesületi élet hagyományainak felélesztésére. A Balatonszabadi születésű Varga Csaba szociológus, író, mint a Népművelési Intézet munkatársa, Boda János siófoki téeszelnök, Makovecz Imre építész és a Beke Pál vezette „nyitott ház” elnevezésű művelődési-otthon-megújító kollégium mind odaálltak – odataláltak – Pápai Lajos kezdeményezése mellé. És a szomszédos aprócska faluban – a szintén Balatonszabadi alá körzetesítés folytán már, akárcsak Siómaros, önálló nevével is megfosztott Siójuton – hamarosan összebarátkoztak Róka Gyula (nép)tanító úrral, aki ott egy tizenegynéhány tanuló osztatlan közös alsó tagozatos iskola (egyet-

len tanterem) működtetése köré „telepítette” falufejlesztő, léleképítő, nagyon önzetlenül emberi tevékenységét.

A kiváló építész Makovecz Imréről köztudomású, hogy számos művelődési házat, faluházat is tervezett, melyeket – sokszor vizsontagságos (ahogy a mester nevezte: drámai) körülmények között – a ’70-’80-as években kiviteleztek (pl. Jászkiséren, Sárospatakon, Zalaszentlászlón, Kakasdon, Makón). Az talán kevésbé közismert – bár ő erről igen gyakran beszélt –, hogy Makovecz a ’70-es évek közepétől tagja volt egy olyan, már említett önkéntes – nem hivatalos – munkacsoportnak, amely az adott időszak keretei között a már meglévő és a tervezett művelődési otthonok, faluházak teljes körű megújításának lehetőségeit kereste. Az önmagát kollégiumnak értelmező társaság „nyitott háznak” nevezte az általa elképzelt és szakmailag favorizált helyi közösségi intézményt, aminek a lényege az volt a pártállami irányítású, a központi politikai akarat szerinti kultúraterjesztést ellátó állami művelődési házakkal szemben, hogy a nyitott ház elven, működő közösségi házak a helyiek – a települési civil társadalom – akarata, igénye és szükségletei szerint alakították ki tevékenységüket. Anélkül, hogy ebben a szakmai kérdésben itt elmélyedhetnénk, elégséges a lényegi eltérést talán annyiban érzékeltetnünk: a nyitott ház fő feladatának nem a hivatalosan kijelölt és terjeszteni rendelt kultúra forgalmazását, hanem a helyi társadalom – önmaga által meghatározott – közösségfejlesztését tekintette. Ennek a különbségtételnek természetesen a közösségi, művelődési célra rendelt épületek funkciójától, bútorzatán, felszerelésén át a helyiségek működtetéséig, a tevékenységek tartalmáig és a nyitva tartásig megannyi követelménye és következménye volt.

A makoveczi környezetbe, tájba illeszkedő, organikus épületekkel szembeni követelmény mellett a tervező részéről a hely szelleméhez kapcsolódás, a helyi társadalom lelkületéhez, még hamisítatlan kultúrájához való szerves illeszkedés, a közösségbe ágyazódás is mindenkor alkotói törekvés és követelmény volt – ezen a szálon talált egymásra a társadalomra hatni kívánó építész meg a társadalmat önmagára, önszerveződésre ébresztetni kívánó népművelői, közösségfejlesztői csapat. (Utóbbiak, a nyitott ház kollégium tagjai voltak: Beke Pál, Varga A. Tamás – Budapest, Alföldi Albert – Hajós, Balipap Ferenc – Dombóvár, Hallgató Éva – Debrecen Csapókert, Kecskeméthyne Sedivi Lilla – Mohora, Kígyós Sándor – Pécsvárad, Kováts Flórián – Zalaegerszeg, Koncz Gábor – Budakeszi, Markolt Endre – Jászszentlászló, Péterfi Ferenc – Budapest Újpalota, Takács Péter – Százhalombatta, Vattay Dénes – Zalaszentgrót – és Makovecz Imre – Budapest.)

Amikor a ’80-as évek második felében, a hazai értelmiségben a szocializmus akuttá váló problémáinak nyilvánvalóvá válása idején különböző pártok szervezésének gondolata merült fel, ez a társadalom- és közösségfejlesztő kollégium – Varga A. Tamás kezdeményezésére – létrehozta a Közösségfejlesztők Egyesületét. Addigra már – főleg Vercseg Ilona jóvoltából – nemcsak sikerült megismerniük a fejlett világban mintegy száz éve kialakult és hatékonyan működő nemzetközi közösségfejlesztő szervezeteket, hanem főleg a több évtizedes fejlesztői tapasztalatokkal rendelkező franciaországi és angliai kollégákkal is munkakapcsolatba kerültek. E kapcsolatok révén – a magyarországi rendszerváltás kezdetével egy időben – szinte rendszeressé váltak a Közösségfejlesztők Egyesülete szervezésében (privát, a résztvevők és a kinti barátaink összefogásával finanszírozott) magyar települési önkormányzatok, alakuló vállalkozások, civil szervezetek tapasztalatszerző látogatásai, tanulmányútjai ezekbe az országokba. A hazai változásokra készülők láthatták,

megismerhették egy előrehaladottabb polgári világ vidéki sajátosságait, pl. hogy Normandiában a hatalmas cukorrépa tábla kellős közepén pöfékel egy a termőterület nagyságához méretezett cukorgyár; az országon végigautózva a nagyvárosokon kívül sokfelé a tanyszerű házak körül gyümölcsfák virultak, és állatok, tehenek, birkák legelésztek; magánházaknál vendégeskedve megismerték a francia polgárok mindennapi életét; magánkézbe került baranyai tehenészetek vezetői Felső-Szavójában tanulmányozták a kisüzemi sajtgyártást; a félkész épületben találkozhattak a határ mellett, Genf közelében épülő egyetem társadalmi tanácsának soros elnökével, egy almatermelő kisbirtokos gazdával; ugyanitt egy kisleuban meglátogatták azt a Parasztmúzeumot, amelyet a Mont Blanc hegység e vidékén folyó mezőgazdasági munkák hagyományos eszközeiből gyűjtöttek össze az épülő egyetembe készülők, a vidékkel ismerkedő fiatalok; Tancsik József és Pápai Lajos idős paraszttársaikkal, az akkor még létező hazai téveselnökökkel Limogeban a megyei kommunista pártelnök (családi parasztbirtokos) vendégeként rácsodálkozhattak a házigazda több száz hektáros magánbirtokán legelésző szarvasmarhacsordára, bejárhatták a gépesített magángazdaságot, éjszakázhattak a birtok közepi tóparton épült családi kastély tágas szobáiban;² szőlészet és borászat iránt érdeklődők, majdan falusi vendéglátást működtetni kívánók különböző francia vidékeken megismerhették a kisebb nagyobb híres ültetvények és vállalkozások működési körülményeit, a vidékek turisztikai nevezetességeit, a híres francia konyhát és borokat stb.

A '90-es évek második felében már a szatmári határvidék magyar és román oldaláról (egy PHARE Credo-pályázat által támogatva) összefogásra készülők, a francia és a svájci regionális együttműködés tapasztalatait a maguk térségében majd hasznosítani kívánó csapattal járták be a közösségfejlesztők a példának tekinthető helyszínüket, tanulmányozták a svájci-francia összetételű Lehman-tanács határon átívelő fejlesztési tevékenységét. (A PHARE Credo-pályázat akkoriban arra irányult, hogy hátrányos helyzetű térségekben határon átnyúló fejlesztési kapcsolatok, szervezetek, majd közösen kidolgozott programok, projektek jöjjenek létre a nyertes fejlesztő szervezetek [így a Közösségszolgálat Alapítvány debreceni telephelyű Kelet-Magyarországi Irodája] szakmai, szakértői közreműködésével. Mert a pályázat kiírói számára nyilvánvaló volt, hogy az adott régiókban az objektív hátrányok közé tartozik már a helyzetelemzés és az adottságokkal történő szembenézés képességének, a fejlesztési projektek meghatározása szubjektív, szakértői felteeleinek hiánya is.)

Ezek a munkák – a '80-as évektől kibontakozó, majd a rendszerváltás után folytatódó, ha nem is mennyiségében, de szakmailag kiszélesedő és elmélyülő hazai társadalom- és közösségfejlesztés, a falufejlesztés – érthető módon nem kaptak sem kellő figyelmet, publicitást, sem érdemi támogatást a hivatalos szocialista Magyarországon. Nemcsak az inkább gyanakodva figyelt nemzetközi szakmai kapcsolatok mind intenzívebbé és kölcsönössé válása – hiszen a látogatásokat kinti kollégáink és az általuk szervezett érdeklődők (ha másért nem, turistaként) mindig viszonyozták is –, de a Makovecz és a Kós Károly Egyesülés építészeti munkáihoz társuló szellemi partnerség sem, ami faluházak, művelődési és közösségi házak, iskolák, templomok tervezését és megvalósítását segítette Zalaszentlászlótól, Jászkisértől, Sárospatakon, Csengeren, Kakasdon, Makón, a Pilisi Parkerdőn át Paksig, Siófokig, Százhalombattáig vagy a határokon is túl Dunaszerdahelyen, Csíkszerdában, Lendván. Pedig azok a módszerek, amelyeket a fejlett világból honosított széles körű társadalomfejlesztői célból a Közösségfejlesztők Egyesülete alkalmasak

voltak – ma is azok – a magyar vidék, a szétvert polgári társadalom módszeres újra-integrálására, revitalizálására. A lehetőségeket és az országos szükségleteket érzékelve a '90-es évek elején néhány jóakarátú vezető politikus, a Kós Károly Egyesülés és a Községfejlesztők Egyesülete – támogató szponzorokat találva – létre is hozták a Közösségszolgálat Alapítványt, amely – mint addig, ahogy Makovecz Imre szokta volt mondani: bozótharcosként – még közel tíz évig tudta fenntartani magát az egyébként országszerte és határokon túl is egyre szaporodó munkákból.

Az 1989-es egyesületi törvény ismét lehetővé tette a társadalom szabad önszerveződését, amelynek eredményeként a civil szervezetek száma mára elérte a több tízezres nagyságrendet. Ezen szervezetek szakmai, minőségi munkája azonban nem egyenletes színvonalú, sok nem független a politikai pártoktól – s honi és nemzetközi közösségfejlesztői szakmai tapasztalatok alapján meggyőződéssel állíthatjuk, hogy szükséges volna Magyarországon is egy szintén egyesületi alapon szervezett, erre a munkára magas fokon képzett társadalom- és közösségfejlesztői hálózatra.³ Mert nagyon jól látszik, hogy önmagától vagy a gazdasági változások másodlagos melléktermékeként nem – vagy csak nagyon hosszú távon és keservesen, történelmi veszteségek árán – fog létrejönni az a társadalmi struktúra, amely egy polgári társadalom sajátja. Azok a vidéki, paraszti mivoltukat a szocializmus alatt is büszkén és öntudatosan vállaló, abból a rendszerrel mindvégig szemben állva példát formálni próbáló emberek – akiket a fentiekben bemutattunk, és a be nem mutatott hasonlóak – sajnos az elmúlt húsz évben megöregedtek, nem képesek a helyi változások élére állni, vagy többségük már elhalálozott. A nemzeti örökség részének megnevezni őket azonban még most sem késő, de már nagyon is időszerű

MI LEHET FALVAINK JÖVŐJE?

A földkérdést mindezek után – a szocializmus, a „köztulajdonon alapuló” tervgazdasági rendszer és az ebbe keményen beleágyazott szocialista mezőgazdasági nagyüzemek történelmen kívülre siklatott korszakának zárasaként – természetesen az 1989–90-es kezdetű rendszerváltásnak ismét kardinális kérdésévé tették. Érdekes volna belemerülni, hogy pontosan és személy szerint kik, milyen megfontolások, elvek, igazságérzet, történelmi elégtétel megfontolások vagy éppen személyes, önös, partikuláris érdekek, alkuk és sunyi megalkuvások ötvözeteként. Ezt a feltáró tisztázást végül persze nem fogjuk elkerülni, de ennek kibontása már kényszerűen egybemosódik majd azzal a kaotikussá vált ország- és nemzetromboló tévelygéssel, tehetetlenkedéssel, ami a következő legalább két évtizedben – már biztos, hogy egészen napjainkig – a kárpótlással elindított „földbirtok rehabilitáció” fiaskóját is bemutatja. Megítélésem szerint a legutóbbi húsz év falutörténetét inkább meghatározták az azt megelőző szocializmus tettei, mintsem az új rendszer lehetőségei és intézkedései. A szocializmusba ágyazottság, a szocializmus által kialakított falvak és ezek szabadságtalan és demokrácia nélküli társadalma, az emberek gazdatudat és gazdaismeretek nélküli viszonya a földműveléshez, a nagyüzemi (ipari üzemmód szerű) kollektív mezőgazdasági termelés stb. mindmáig nagyon erőteljesen hat a megújulás (a most valódi felszabadulás) történelmi determinációit kereső útkeresésre. A társadalom – amelytől elvették azokat a képességeket, jogokat, struktúrákat és intézményeket, amelyek társadalom voltának realizálásához szükségesek lettek volna, vagy éppen most vál-

nának szükségessé – a szocializmustól kapott béklyókban vergődve nem képes magát artikulálni, megszervezni és működésbe hozni. Azok a veszteségek, visszaesések, amelyekre a rendszerváltás óta (a kezdetekkor sok mindenben éllovas) Magyarország jutott a többi volt szocialista országgal való összevetésben, fényesen mutatják ezeket a nagyon súlyos problémákat.

Hogy nem történt áttörés a magyar vidék életében, annak csak másodlagos oka a kolhozosított, kollektivizált földek újraosztásának valószínűnek látszó elhibázottsága – mert már ez is abból az elsődleges, döntő problémából fakadt, hogy hiányzott a társadalomból az a kritikus tömeg, amely éhezett volna a földre, és – akár falun vagy városon lakva – minden szempontból felkészült is lett volna a magyar mezőgazdaság magántulajdon alapú birtokbavételére és működésbe hozatalára. Az a kultúra és az azt hordozó, érvényesítő és gyarapító társadalom hiányzott – hiányzik ma is –, amelynek elemi módon szüksége van a földre ahhoz, hogy egyéni, családi és közösségi boldogulásának céljait azaz, mint alapvető, birtokában levő nélkülözhetetlen termelőeszközzel elérje. A földszükséglet, a földszerzés és a földművelés, a földből való megélés, a paraszti munka révén történő életkiteljesítő családi boldogulás vágya, akarata – és képessége, beleértve a tudásbelieket és az anyagiakat is, hiányzott a magyar társadalomból a szocializmus utáni rendszerváltáskor. Hiányzott mindez azokból a falun élő vagy szétkóborolt paraszti származású még munkabíró tömegekből is, akiket a kárpótlással megnyíló lehetőségek szele megcsapott, s ez az egyéniéletút-teremtő és nemzetépítő ihlet nagyon sokakból hiányzik azóta is, akik ugyan birtokon belül vannak, de jobb esetben a bérbeadás, rosszabb esetben a jó áron való eladás – az erre irányuló kivárás – lebeg a szemük előtt.

Egy nagy magyarországi történelmi átmenet – a feudalizmusból a kapitalizmusba való rendszerváltás – elején egy tudós elemző a következőkben látta a falvak helyzetét: „A történelmi múlt folyamán a falu mint sajátos közigazgatási, gazdasági és kulturális intézmény fejlődött ki. Az egyént jóformán felszívta ez a szociális alakulat, amely falusi öntudatot, világnézetet, társadalmi pozíciót, gazdasági szaktudást, közigazgatást, jogszolgáltatást, szóval a kultúra minden mozzanatát közvetítette számára. [...] Kétségtelen, hogy a falunak az inkább öntudatlan, de a társadalmi fejlődés ezen fokán könnyen érthető elzárkózása a világkultúra hullámgyűrűzése elől a népek haladásának jelentékeny akadálya volt. Viszont az is kétségtelen, hogy ez az elzárkózás egész sereg kultúrértéket teremtett szokásban, erkölcsi fölfogásban, gondolkodásban, szemlélődésben, költészetben, műveltségben, amelynek értéke minden kétségen fölüli áll, s amelynek könnyelmű elpusztítása bár a haladás jelszava alatt történjék is, vétek, nemcsak a nemzeti kultúra, de az általános emberi polgárosodás ellen is” (Czettler Jenő).⁴

Czettler Jenő e sorokat majdnem éppen száz évvel ezelőtt írta. Sajnos ma nem ilyenek képződmények a falvaink. A kolhozvilággal kilúgozott évtizedek után a magyar falu nem az az „egyént jóformán felszívó szociális alakulat”, mint ami száz éve volt. S hogy lesz-e, lehet-e még, annak megfejtéséhez nagyon sok ismeretlenes a rendszerváltás kezdete óta egyre bonyolódó képlet. A föld tulajdonosokhoz juttatása – miközben, és azért hangsúlyoznunk kell ezt is, kiváló teljesítményeket produkáló gazdák, termelő és feldolgozó gazdálkodók is nagy számban vannak az országban – nem teremtette meg a falvak jövőjének biztonságát. Semmilyen tekintetben sem. Igaz, a téeszék volt agrárértelmisége pl. nagyon sok helyen szőlőtermelésbe, gyümölcsös telepítésbe, olajos magvak termelésébe, kertészkedésbe, kisebb terményfeldolgozó vállalkozásba fogott – ők job-

ban értik, hogy nem a tömegárú, nem a nagyüzemi kukorica és búzatermelés Magyarország mezőgazdasági felemelkedésének terméke. De a helyi társadalom, közösségek és kultúra hiányát ezek a gazdálkodási innovációk sem képesek közömbösíteni. Amikor a falun élő parasztnak elvették a földjét, a falun élés értelmét, mindenét elvették. Most, hogy valakik valamilyen jogcímen visszakapták az elkolhozósított földeket – azon kívül semmit sem kaptak vissza...

A mai helyzet, a rendszerváltás több mint húsz éve zajló folyamata a szocializmus – ha nem is politikai, de annál mélyebb fekvésű – medreiben csordogál. Ezért, ennek bővebb bemutatása miatt irányítottam a falvak terheinek, vergődésének bemutatására írásomat. Az elmúlt húsz év – a legtöbb vonatkozásban (a hatalmi, a gazdasági, a társadalmi és a kulturális viszonyok megteremtésében és az új rendszerbe rendezésében) problematikus, megrekedt, következetesen polgári és piacgazdasági társadalmakra jellemző szakmai alapossággal végig nem vitt – fejleményeit, az itt és most érzékelhető tendenciák alapján falvaink helyzetét és perspektíváit nagyon vázlatosan a következőkben látom összefoglalhatónak.

Társadalmi viszonyok, településfunkciók:

- a falvak funkciója meghatározó módon többpólusú lesz (miközben a „kevert”, valamelyik alapfunkció dominanciája mellett kiegészítő funkciókkal is rendelkező falvak is kialakulnak, a bővülés minden funkcióból dinamikus lehet a többi irányába)
 - *megélhetést biztosító tradicionális mezőgazdasági falvak* – ahol a lakosság nagyobb része a település határához tartozó földterület birtoklásából és/vagy megműveléséből tartja fenn magát;
 - *alvó falvak* – főleg az agglomerációkban;
 - *turisztikai falvak* – falusi turizmus szolgáltatások dominanciája mellett működő falvak;
 - *szociális foglalkoztatásra* (családi és/vagy település lakossági önfenntartó gazdálkodásra) *szervezett falvak*;
 - *pusztuló, elnéptelenedő falvak*.

Nagyon egyszerűen fogalmazva: a polgári társadalom rendesen történeti úton, az egyének és közösségeik együttélésének folyamatában alakul ki, marad fenn, fejlődik és hagyományozódik – az emberek tudása, kulturális képességei, tapasztalati, szükségletei és érdekei, a kölcsönösen elfogadott értékrendek alapján.

A szocializmus utáni különleges helyzetben – amikor is a polgári értelemben értelmezhető társadalom nem létezhetett – a szabad, csak saját tagjaiktól függő falusi közösségeket létrehozó és működtető civil (polgári) önszerveződések, önkormányzatok, öntevékenységek (egyesületek, körök, klubok, alapítványok, társaságok stb.) kialakulását, elterjedését és fennmaradását kormányzati – leginkább jogi és finanszírozási – eszközökkel szükséges segíteni.

A lokális (de az országosan is kívánatos polgári) társadalmi viszonyok spontán kialakulását, modellezését a társadalom- és közösségfejlesztés szakmai eszköztárával – melyeket lehetőleg országos szinten volna célszerű intézményesíteni – kell segíteni.

A társadalom- és közösségfejlesztés ugyanolyan rendű és rangú feladat ma Magyarországon, mint a gazdaságfejlesztés. (A magángazdasági viszonyok kialakításának is a társadalomfejlesztés, a társadalom jólétének növelése a célja.)

Tulajdonosi és birtokviszonyok a falvakban (gazdasági, gazdálkodási, foglalkozási viszonyok):

- a magántulajdonon alapuló földművelés családi, kis-, közép- és nagyüzemekben történik;
- a nagyüzemek, nagybirtokok fenntartása agrárproletariátus, tömegtársadalom és nem polgári, paraszti társadalom kialakulását és tartós fennmaradását segítik;
- lehetnek valamilyen köztulajdonban megtartott földek, amelyek hasznosítását a tulajdonos és/vagy az igénylők állapítják meg;
- lesznek egyéni, családi és társas vállalkozásban működő birtokok (önellátásra és/vagy értékesítésre, piacra is termelők);
- lesznek bérlői vállalkozások, majd ilyen társulások is (földtulajdon birtoklása nélküli földművelők, gazdálkodók);
- lesznek bérbeadói vállalkozások (gépeket, szerszámokat, eszközöket, jószágokat – néhan tőkét – birtokló és azokat bérbeadó tulajdonosok);
- lesznek bérmunkások a földművelésben (állandó alkalmazotti vagy idénymunkás státusban);
- tulajdonosi vállalkozások, társulások, szövetkezetek (termelő, tároló, feldolgozó, forgalmazó, szállító stb. profillal, pl. szőlészet-borászat-pincészet, palackozás, gyümölcsstermelés feldolgozással (bodza, gyümölcs szirup és ivólé, szalma, energiafűz stb.), zöldségtermelők, kertészetek);
- lesznek állattartásra berendezkedő gazdaságok és/vagy kiegészítő állattartást végzők;
- lesznek tisztán termékfeldolgozásra alakuló társulások és vállalkozások (mezőgazdasági termékeket feldolgozó üzemek);
- értékesítő, kereskedelmi és marketing tevékenységet végző szövetkezetek;
- termelési, közös gép- és eszközhasználatra társuló szövetkezetek;
- erdőbirtokosságok;
- rét- és legelőtársulások;
- állattartótársulások és feldolgozó üzemek (vágóhidak, konzervgyárak) szövetkezetek;
- halászati és vadászati társulások.

Mindenek előtt ismét meg kell teremteni a föld, illetve a hozzá kapcsolódó termelési javak piaci és gazdasági értékét, a szerzés és vagyonosodás, a földön való gazdálkodás, a földművelés és ehhez kapcsolódóan különösen a birtoknövelés alapján történő szabad polgári gyarapodás, előmenetel feltételeit, ethosztát.

A földpiac – adás-vétel – nemzeti érdekű kialakítása a vidék életben maradásának, a falusi emberek életperspektívájának egyik legfontosabb éltető eleme.

A történeti múltban, a szocializmus által megszakított hagyományos paraszti élet, tevékenység és kultúra, meglátásom szerint, csak nagy módosulások útján és hosszú idő során alakulhat ki falvainkban ismét – korszerűsödés, modernizálódás, a már magas szintű gazdálkodási feltételek megteremtése után felmerülhet iránta az igény a tehetősebb, fiatalabb földműves rétegekben.

Meg kell találni a magyar mezőgazdaságnak a hazai fogyasztói piacok igényének magas szintű kielégítését s az EU-követelményeknek és lehetőségeknek való megfelelést.

Kulturális-, művelődési- és tudásvizonyok

Valószínűleg még jó ideig, évtizedekig is a szocialista oktatáspolitikai által elosztott ismeretek és tudás dominálja a magyar falvak mindennapi és magas kultúráját is. Nem an-

nak minősége, tartóssága, hanem mély beágyazottsága, valamint a helyére kerülő polgári értékek lassú kialakulása és terjedése miatt.

A falu múltjának őrzése, tárgyi és szellemi hagyományápolása minden település önbecsülésének értékmérője.

Az államnak és a társadalomnak minden eszközt meg kell ragadnia, hogy a szabad, politikailag független társadalmi szervezetek és az egyházak kultúraterjesztő, művelődési tevékenységüket korlátozás nélkül kifejthessék.

A polgári társadalom mindennapi demokratikus viszonyai – a polgári társadalmi viszonyok – gyakorlatilag a települési társas, közéleti, művelődési, egyesületi közösségekben zajlanak és formálódnak.

Az állam és az önkormányzatok együtt támogassák, segítsék elő, hogy az önszerveződő, öntevékeny társadalmi csoportok, a településen élő polgárok társasági, művelődési, közösségi élete alkalmas helyi létesítményekben történhessen.

Kulturális, művelődési, közösségi értékcsereére is éppúgy szükség van a rendszerváltás során, mint a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokban.

Be kell látnunk, hogy a generálisan új rendszerváltó viszonyok kialakulása és (történelmi) megszilárdulása során – egy új osztálytársadalom keretei között – csak lassan, huzamosabb idő alatt válhatnak a különböző társadalmi csoportok az általuk az egész nemzet minősége számára képzett és az egész társadalomban jótékonyan szétárasztható kultúra forrásaivá. ◀

JEGYZETEK

- 1 A mégoly tisztességes korabeli tudományos és szakmai művek – amelyek azért készültek, pl. Enyedi György munkásságában – kényszerűségből vagy elkötelezettségből (ezt itt most ne vizsgáljuk) rendre a marxista keretekben és perspektívákra kifuttatva értelmezték és értékelték „falvaink sorsát”.
- 2 Valamelyik magyarunk nem átalotta megkérdezni a házigazdát: – Hogy-hogy kommunista, amikor ekkora magánbirtoka van? A válasz: – Kommunista vagyok, de nem hülye...
- 3 A Közösségszolgálat Alapítvány megszűnt, de a Közösségfejlesztők Egyesülete változatlanul létezik és működik. Az Egyesület Kunbányán tartja fenn a Civil Kollégium elnevezésű képző központot. – A Magyar Művelődési Intézet szervezetén belül is van egy Közösségfejlesztési Programiroda, amely kérésre szívesen segít a falvak társadalom- és közösségfejlesztő programjainak elkészítésében és megvalósításában
- 4 Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Bp., 1914, 885.

BALIPAP FERENC (1948) közösségfejlesztő szociológus, a Magyar Művelődési Intézet nyugalmazott igazgatóhelyettese. A baranyai Romonyán él. Utóbbi műve: *A múlt örök* (versek, 2009).